

**O'ZBEKISTON AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA
KOMMUNIKATSIYALARINI RIVOJLANTIRISH VAZIRLIGI
TOSHKENT AXBOROT TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI**

**“Gumanitar fanlar”
kafedrasi**

“FALSAFA” FANIDAN

**“OLAMNI FALSAFIY ANGLASH SHAKLLARI”
MAVZUIDAN MA'RUZA MATNI**

Toshkent – 2016

MAVZU: OLAMNI FALSAFIY ANGLASH SHAKLLARI

Reja:

1. Falsafiy kategoriyalar olamni anglashida vujudga kelgan tafakkur shakllari.
2. Kategoriyalarning tizimi va ularning olamni anglashdagi ahamiyati.
3. Harakatchan, ixcham tushunchalar orqali olamni anglash – falsafiy tafakkurining muhim xususiyati.

Tayanch tushunchalar

Kategoriya – falsafa fanining asosiy tushunchalari.

Kategoriyalar sistemasi – falsafiy tushunchalar tizimi.

Kategoriyalarning ixchamligi – falsafiy tushunchalarning harakatda, bir-biriga o'tib turishi, narsalarning barcha tomonlari, ularning ziddiyatlarini aks etishining ifodasi.

Kategoriyalarning metodologik roli – falsafiy tushunchalarning olamni anglashda, fan va inson amaliy faoliyatidagi ahamiyati.

1. Falsafiy kategoriyalar – olamni anglashda vujudga kelgan tafakkur shakllari

Ma'lumki, narsa va hodisalarning umumiy bog'lanishi va rivojlanishi o'ziga xos «buyumlar mantiqini», ob'ektiv dialektikani tashkil qiladi. Bu ob'ektiv dialektika inson tafakkur mantiqini, ya'ni sub'ektiv dialektikada ma'lum bir ilmiy tushunchalar, kategoriyalar ko'rinishida aks ettiradi.

«Kategoriya», yunoncha so'z bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi «guvoh», «ta'rif», «ifodalovchi» demakdir. Falsafiy kategoriyalar – ob'ektiv mavjudlikdagi narsa va hodisalarning umumiy, muhim tomonlarini, xususiyatlari va munosabatlarini aks ettiruvchi tushunchadir.

Falsafa tarixida kategoriyalar masalasi Arastu tomonidan batafsilroq ishlab chiqilgan. U o'zining «Metafizika», «Kategoriyalar» nomli asarlarida mohiyat va hodisa, miqdor va sifat, sababiyat, zaruriyat va tasodif, butun va bo'lak kabi tushunchalarning mohiyati va falsafiy ahamiyatini tavsiflab bergan.

O'rta Osiyo mutafakkirlarining, jumladan, Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek asarlarida ham mazkur kategoriyalar ko'p ishlatilib kelingan.

«Falsafa mavjudotni – ya'ni barcha mavjud narsalarni, uning kelib chiqishi, tartibi, o'zaro munosabati, biridan ikkinchisiga o'tishini har tomonlama tekshirish uchun zaruriyat, voqelik, sababiyat tamoyillarini asos qilib oladi», – deb yozadi Ibn Sino.

Har bir fan o'zining kategoriya, ya'ni tushunchalar tizimiga ega bo'lib, u orqali olamdagi narsa va hodisalar taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rganadi.

Falsafiy kategoriyalar, boshqa fanlar tushunchalaridan bir qator muhim

xususiyatlari bilan farq qiladi. Ular quyidagilardan iborat:

Birinchidan. Kategoriyalar – ob’ektiv dunyo eng umumiy qonunlari taraqqiyotining in’ikosidir. Kategoriyalarning ob’ektiv mazmuni inson ongiga borliq bo’lmagan holda mavjud bo’lgan voqelik harakatining eng umumiy qonunlaridir. Bunday ta’rif falsafa fanining predmeti mohiyatidan kelib chiqadi. YUqorida aytib o’tilganidek, dialektika ob’ektiv reallikdagi narsa va hodisalar harakatining eng umumiy qonunlari va ularning inson ongida aks etishi haqidagi fandır.

Kategoriyalar inson tafakkurida voqelikning aks etish shakllaridir. Demak, kategoriyalarning mazmuni, ya’ni fikrlash shakli ob’ektiv dunyo taraqqiyotining eng umumiy qonunlaridan bo’lak narsa emas. Ma’lumki, sababiyat, zaruriyat, qonuniyat va hokazolar g’oyasi tabiat, boqiy olam qonunlarining kishi miyasida in’ikos etishidir.

Bunday shunday xulosa kelib chiqadiki, tafakkur kategoriyalari kishining qo’llanmasi emas, balki tabiatning ham, insonning ham qonuniyatlarining ifodasidir.

Ikkinchidan. Kategoriyalar eng umumiy tushunchalar sifatida inson fikri shakllari bo’lib va shu tahlilda ular mantiqiy mazmunga ham egadirlar. Kategoriyalarning mantiqiy mazmuni deganda inson tafakkuri hodisalarining mohiyatiga kirib borishi, uning chuqurlashuvi darajasi ko’zda tutiladi.

Kategoriyalar ob’ektiv dunyoning eng umumiy va muhim tomonlarini ifodalabgina qolmay, bilishning pog’onalari va tayanch nuqtasi hisoblanadilar. Ularni bilib borish orqali insonning nazariy va amaliy faoliyati uchun muhim bo’lgan dunyodagi narsa hodisalarning eng umumiy qonuniyatlari ochib beriladi. Falsafiy kategoriyalar insonning bilish faoliyati natijasida dunyoni o’zlashtirishda erishgan yutuqlarini ifodalaydi. Falsafiy kategoriyalarda inson tafakkurining mazmundorligi va etukligi hamda tashqi olamni bilishdagi katta muvaffaqiyatlari o’z ifodasini topgan.

Inson ongida tabiatning in’ikos etishi qandaydir qotib qolgan, voqelikning o’lik nushasi emas, balki narsalar mohiyatiga chuqur kirib borishning murakkab dialektik jarayonidan iborat. Bu jarayon o’zining ichki mantiqqa ega bo’lib, bu mantiq nisbiy mustaqilikka ega. Bilishning ichki mantiqni bilish tafakkurning ijodiy faolligini, harakat qilish va rivojlanish jarayonining ob’ektiv dunyoga nisbatan murakkab munosa-batini chuqur tushunishga yordam beradi. Kategoriyalar mazmun jihatdan tashqi olamning qonuniyatlariga mos keladilar, lekin o’zlarining mavjudlik shakllariga qarab farq qiladilar.

Falsafiy kategoriyalar – o’z manbai, mazmuni jihatdan ob’ektivdir, lekin shakl jihatdan – sub’ektivdir. Agar narsalar va ularning taraqqiyot qonunlari moddiy bo’lib, inson ongiga bog’liq bo’lmagan holda ob’ektiv ravishda mavjud ekan, tafakkur kategoriyalari ma’naviy bo’lib, faqat kishilar miyasidagina mavjuddir. Moddiylik va ma’naviylik ikkalasi bir narsa emas. Kategoriyalarning ob’ektiv manbai real ravishda bo’lsa ham, ular inson fikrining shakllari bo’lgani uchun, uni sur’atga olish, qo’l bilan ushlab ko’rish mumkin emas. Mantiq qonunlari, ob’ektiv narsaning kishi sub’ektiv ongida in’ikos etishidir.

Uchinchidan. Kategoriyalar ilmiy bilishda muhim metodologik rolni bajaradilar. Ob’ektiv dunyo hodisalarning eng umumiy qonunlari harakatini

o'rganib, falsafa kategoriyalari, bir tomondan, narsalarning mohiyatini chuqurroq va to'laroq bilishga yordam beradilar, ikkinchi tomondan, ob'ektiv dunyodagi narsa va hodisalar haqidagi yangi bilimlar olishga va to'plashga sababchi bo'ladilar.

Fanning hamma boshqa sohalarida bo'lgani singari, bilish nazari-yasida ham dialektik tarzda fikr yurgizmoq kerak, ya'ni bilishimizni tayyor va o'zgarmas bilish deb faraz kilmasdan, balki bilishning bilmaslikdan qay tariqa yuzaga kelishini, mukammal va aniq bo'lmagan bilishning qay tariqa mukammalroq va anikroq bo'la borishini tekshirib ko'rmoq kerak. Falsafiy kategoriyalar – ilmiy bilish metodologiyasi, ma'lum narsadan noma'lum narsaga o'tishining natijalarini izlab topish usulidir, ular tashqi olamdagi narsa va hodisalarni to'g'ri aks ettirganliklari hamda ularni o'zaro bog'liq va rivojlanishda deb bilgan-liklari uchun bilish jarayonining eng umumiy metodi rolini bajaradi.

Kategoriyalar mavjud narsalar haqidagina emas, balki kelajakda mavjud bo'lishi kerak bo'lgan narsalar haqidaham axborot beradi. Ular hozirgi vaqtda qanday holdaligini tushushishga yordam beribgina qolmay, balki kelgusida ularning o'zgarish va rivojlanish yo'nalishlarini ham ko'rsatadi. SHu asosda ular yangi bilimlarni egallash manbai bo'lib xizmat qiladi. Bularning hammasi falsafa kategoriyalari o'zlarining gnoseologik tabiatiga ko'ra bevosita amaliyotiga aylanish tamoyiliga ega ekanligini isbot qiladi.

To'rtinchidan. Falsafiy kategoriyalarining shakllanishi va rivojlanishi asosida inson moddiy-hissiy faoliyatining yig'indisi bo'lgan amaliyot yotadi. SHuning uchun ham falsafa kategoriyalari ijtimoiy amaliyot mahsuli hisoblanadi. Bu erda inson nazariy va amaliy faoliyatining birligi yaqqol namoyon bo'ladi.

Moddiy ishlab chiqarish faoliyati jarayonida inson sub'ektiv sifatida tashqi olamdagi narsalarga nisbatan o'z faoliyatining ob'ektlari sifatida munosabatda bo'ladi. Sub'ekt bilan ob'ekt o'rtasidagi munosa-batning o'zaro ta'siri jarayonida mantiqiy kategoriyalar vujudga keladi. Tashqi dunyoning qonuniyatlari tafakkur shaklida aks etishi ham amaliyot asosida yuz beradi. Inson amaliyoti mantiq kategoriyalari orqali olingan bilimlar haqiqiylikini tekshirib ko'radi. SHunday qilib, tafakkurimiz mazmunining ob'ektivligi, tafakkur qonunlariga mos kelishi amaliyot asosida bo'ladi va uning yordamida isbotlanadi.

Falsafiy kategoriyalarning bu belgilari ma'lum darajada aniq fanlar kategoriyalariga ham xosdir. Aniq fanlarning asosiy tushunchalari ham ob'ektiv dunyodagi hodisalar harakatining qonuniyatlarini aks ettiradi, ular narsalarning ideal bo'lganligi uchun bilish va amaliyot taraqqiyotiga yordam beradi. SHuning uchun ham falsafiy kategoriyalar alohida fanlar kategoriyalari bilan uzviy aloqadadir. Ammo falsafiy kategoriyalarni xususiy fanlar kategoriyalari bilan ayniylashtirish yoki xususiy fanlar kategoriyalari mazmunini dialektik kategoriyalardan keltirib chiqarish mumkin emas.

Aniq fanlar kategoriyalaridan farqli o'laroq, falsafiy kategoriyalar tashqi dunyoning eng umumiy qonunlarini ifodalaydi. SHuning uchun ham ulardan materiya harakatining muayyan shaklini o'rganishda muvaffaqiyatli foydalanish mumkin. Bundan tashqari, dialektika kategoriyalarini bilishning o'zi bizga ob'ektiv dunyodagi barcha hodisalarni tushunishimiz uchun imkon tug'diradi, degan ma'no kelib chiqmaydi.

Falsafiy kategoriyalar ayni bir vaqtda tabiatga ham, jamiyatga ham, tafakkurga ham tegishli bo'lgan ob'ektiv dunyodagi narsa va hodisalar harakatining eng umumiy qonuniyatlari va xususiyatlarini ifodalaydi. Biroq ular tabiat, jamiyat hodisalari va tafakkurga xos bo'lgan ayrim xususiy bog'lanishlarni qamrab olmaydi. Bu aloqalar xususiy fanlar, kategoriyalarida o'z ifodasini topadi. SHuning uchun ob'ektiv dunyo hodisalari rivojlanishining eng umumiy qonunlarini bilish uchun aniq fanlar kategoriyalaridan foydalanish lozim. Buning uchun aniq fanlar kategoriyalari orqali dialektika kategoriyalari mazmunini ochish zarur. O'z navbatida, falsafiy kategoriyalar aniq fanlar barcha kategoriyalarini o'zida qamrab olishi zarur. Bu dialektik birlik falsafa fani hamda xususiy fanlarning samarali rivojlanishiga xizmat qiladi.

2. Kategoriyalarning tizimi (sistemi) va ularning olamni anglashdagi ahamiyati

Falsafiy kategoriyalar o'zining xilma-xilligi bilan ifodalanadi. Ularning yordamida kishilar ongida narsa va hodisalarning eng umumiy tomonlari, aloqadorligi, tuzilishi va sababiyatchiligi (determinatsiyasi) aks ettiriladi.

Kategoriyalarni shartli ravishda uch turqumga ajratsabo'ladi.

1. Voqelikning eng umumiy aloqadorligini, aks ettiradigan kategoriyalar. Mazkur turkumga – yakkalik, xususiylik va umumiy-lik, mohiyat va hodisa, qonuniyat kategorilari kiradi.

Yakkalik– alohida sifat va miqdor aniqligiga ega bo'lgan narsa, hodisa va jarayondir.

Umumiylik deganda, ob'ektiv reallikning barcha yoki bir qancha narsa yoki hodisalardagi ob'ektiv mavjud bo'lgan tomonlar, hossalari va belgilarning majmui, ular o'rtasidagi aloqa va munosabatlarning o'xshashligi tushuniladi.

Xususiylik shunday narsa yoki hodisalar guruhidirki, ular ma'lum ma'noda umumiy bo'lsa-da, lekin undan ham umumiyroq bo'lgan boshqa bir guruhga kiradi va bu guruhda u alohidalik yoki yakkalikdir, butunning qismidir. Xususiylik narsa yoki hodisa-larning shunday doirasiki, bunda ular ma'lum bir munosabatda umumiy, boshqasida esa yakkalik, alohidalikdadir.

Yakkalik, xususiylik va umumiylik bir-biri bilan uzviy bog'langan, shuning uchun hamularni bir-biridan ajratish mumkin emas. Har qanday yakkalik ma'lum vaqt va sharoitda xususiylikka va umumiylikka olib keladi. SHuningdek, umumiylik narsa va hodisalarning eng umumiy tomonlari orasidagi aloqalarni o'zida aks ettirib, o'z ko'rinishini faqat yakkalik va xususiylik orqali konkretlashtiradi.

Umumiylik, xususiylik va yakkalik bir butunlikni tashkil qilsada, ularning har biri o'ziga xos xususiyatga ega. Yakkalik va xususiyliklar orqali namoyon bo'ladigan umumiylik o'zining mustaqil qiymatiga ega. SHuningdek, har qanday yakkalik, xususiylik umumiylikni ifodalaydigan hossa, belgi va tomonlar bilan birqatorda faqat o'zlariga xos bo'lgan va shu orqali boshqa turdoshlaridan farq qiladigan xususiyatlarga ham ega.

Falsafa tarixida yakkalik, xususiylik va umumiylik kategoriyalarini bir-biridan ajratib, bir-biriga qarama-qarshi qilib talqin etuvchi turli xil ta'limotlar mavjud

bo'lganligini eslatib o'tish joizdir.

Yakkalik, xususiylik va umumiylikning birligi ular o'rtasida muayyan shart-sharoitlarda vujudga keladigan ma'lum ziddiyatlar-ning kelib chiqishini, inkor etmaydi. Ularni o'z vaqtida bartaraf etish uchun mazkur xususiyatlar birligini yaxshi anglab olish maqsadga muvofiqdir.

Yakkalik, xususiylik va umumiylik kategoriyalari orqali inson o'z ongida olamdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi aloqadorlikni chuqur va atroflicha bilib olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Mohiyat – hodisaning ichida yashiringan olamning turli-tuman hodisalarida yuz beradigan chuqur nisbiy barqaror aloqalarni ifodalaydigan voqelikning ichki tomonidir.

Hodisa esa, mohiyatning u yoki bu holda uchratilishini ifodalovchi voqealikning o'zgaruvchan, harakat xususiyatlariga, belgilariga boy bo'lgan tomonidir.

Narsalarning mohiyatiga singib borish narsa va hodisalar rivojlanishining qonuniyatlarini aniqlashga imkon beradi. Ma'lumki, qonunlarni bilish kishilarning maqsadga muvofiq faoliyatining asosidir, u hozirda ro'y berayotgan voqealarni chuqurroq tushunishga va ularning kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlarini oldindan ko'ra bilishga yordam beradi.

Mohiyat va hodisa umumiy va xususiy tomonlarga egadir. Bular quyidagilardan iborat: birinchidan, mohiyat olamdagi narsa va hodisalarining ichki aloqasini, hodisalar esa, tashqi aloqalarni ifodalaydi; ikkinchidan, mohiyat narsalarning ichki tomonlarini ifoda etganligi tufayli u sezgilarimiz orqali bevosita idrok etilmaydi. Mohiyat bizdan yashiringan holda mavjud bo'ladi. Hodisa esa, aksincha, inson tomonidan hissiy organlar orqali bevosita idrok kilinadi; uchinchidan, mohiyat doimiyliги va barqarorligi bilan farq qiladigan rivojlanish qonunlarini bilib olish imkoniyatini beradi. SHu ma'noda mohiyat hodisaga nisbatan chuqurroqdir. Hodisa narsalarning har xil tomonlarini ifodalaydi va shu tariqa hodisa mohiyatga nisbatan boyroqdir.

Mohiyat va hodisa bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, har xil aloqadorlikdadir. Har qanday mohiyat u yoki bu tarzda namoyon bo'ladi, hodisa esa, u yo bu holdagi ko'rinishdir. SHuningdek, mohiyatning o'zgarishi, yoki yo'qolishi hodisaning yo'qolishiga yoki o'zgarishiga olib keladi. Hodisa ba'zi bir vaqtlarda mohiyatni buzib ko'rsatishi mumkin. SHunga qaramasdan narsalar mohiyatini hodisalar orqali bilish mumkin.

Mohiyat va hodisa kategoriyalarining metodologik ahamiyati shundaki, mazkur tushunchalar yordamida olamdagi narsa va hodisa-larning mazmun – mohiyatini chuqur anglab olish imkoniyati yaratiladi.

Qonuniyat yakka qonunlar majmuasidan iborat bo'lib, voqelikdagi narsa va hodisalar jarayonlarining umumiy rivojlanish yo'nalishlarini belgilaydi. SHuning uchun ham tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini bilish katta ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Bundan qonuniyat kategoriyasining metodologik ahamiyatini yaqqol ko'rishimiz mumkin.

2. Ikkinchi turqumga voqelikning tuzilishini aks ettiruvchi kategoriyalar kiradi. Bular, mazmun va shakl, butun va bo'lak, struktura, elementdan iboratdir.

Mazmun– muayyan narsa va hodisalarni tavsiflovchi ichki elementlar va o'zgarishlarning majmuidan iborat.

SHakl esa mazmunni ifodalash usuli, tashkil etuvchisidir. Masalan, atomning mazmuni uni tashkil etgan elementar zarrachalar va ularning harakatidan, atomning shakli esa bu elementar zarrachalarning joylashish tartibi va tuzilmasidan iborat.

Olamdagi har bir narsa va hodisada mazmun bilan shakl ajralmas birlikda bo'ladi. Mazmunga ega bo'lib, shaklga ega bo'lmaydigan yoki shaklga ega bo'lib, mazmunga ega bo'lmaydigan hodisalar yo'q. SHuning uchun ularni bir-biridan ajratish mumkin emas.

Mazmun bilan shakl birligida mazmun hal qiluvchi, asosiydir. Mazmun shaklni belgilaydi. Oldin mazmun, so'ngra shaklo'zgaradi. SHunday bo'lsada shakl nisbiy mustaqillikka ega bo'lib, mazmun rivojlanishiga faol ta'sir etadi.

Mazmun va shaklning birligi ular orasidagi ziddiyatni mustasno etmaydi. Narsa va hodisalarni ilgari lab borishi mazmun va shakl bir-biriga mos holdagina yuz berishi mumkin. SHuning uchun mazmun va shakl ortasida sodir bo'lgan ziddiyatlarni o'z vaqtida bartaraf etish ilmiy bilish va amaliyotda muhim rol o'ynaydi.

Element (tarkibiy qism) – bu o'zaro aloqada bo'ladigan bir butun tizimni tashkil etuvchi narsa va hodisalarning tarkibiy qismi. Tuzilish (struktura) esa butunni tashkil qilgan elementlarning bog'lanish usuli, qonuni, butun doirasidagi munosabatlar tizimidir.

Tuzilish tushunchasi tizimning turg'unligini, turli tashqi va ichki jarayonlarga nisbatan buzilmasligini ifodalaydi.

Element va tuzilish bir-biri bilan uzviy bog'liqliqda bo'lib, bir-birini taqazo qiladi. Butunni tashkil qilgan elementlarning bog'lanish xususiyati, ularning butun doirasidagi munosabatlar sistemasi shu elementlarning tabiatiga, ularning sifati va miqdoriga bog'liq, elementlarning sifati, xususiyati, o'rni, roli va ahamiyati esa ular ishtirok etayotgan bog'lanishlar sistemasi, ya'ni butunning tuzilishiga bog'liq. Butunni tashkil qilgan u yoki bu elementlarning o'zgarish strukturaning o'zgarishiga sabab bo'ladi, yangi strukturaning paydo bo'lishi esa uning tarkibiga kirgan elementlarda tegishli o'zgartishlarga olib keladi. Ularda yangi xususiyat, yangi sifat va miqdor ko'rinishlari paydo bo'ladi.

Element va struktura qarama-qarshiliklarning birligini tashkil etadi. Elementlar doimo o'zaro ta'sirda bo'lib, o'zgarib turadi, struktura esa turg'unlikka, o'zgarmaslikka intiladi. Bu ziddiyat taraqqiyotning ma'lum bosqinchida o'zgargan elementlarga mavjud struktura mos kelib qolganda eski tuzilishning buzilishi va yangi strukturaning tashkil topishi bilan barham topadi. Yangi strukturaning tashkil topishi narsalarning yangi sifat holatiga, rivojlanishning yangi bosqichiga o'tishini anglatadi. Ilmiy bilish taraqqiyotining hozirgi bosqichi tuzilishi va elementi bilan bir qatorda butun va bo'lak kategoriyalari ham falsafiy tushunchalar maqomiga ega bo'ldi. Butunlik moddiy olamdagi narsa va hodisalarning eng umumiy hossasidir. Har qanday materiyaning bo'lagini olmaylik, u o'ziga xos butundir. SHu bilan birga, u katta butunning bo'lagidir.

Har qanday butun ma'lum bo'laqlar soniga ega bo'lib, ularning bo'linishi sifat jihatdan yangi bo'g'inga o'tishni bildiradi. Har bir o'zaro bog'liq bo'laqlardan

tuzilgan borliq butundir. Butun turli-tumanlikning birligi sifatida namoyon bo'ladi. Bo'laqlarning turli-tumanligi, ularning tafovutlari, butunning sifat xususiyati bo'laqlarining oddiy yigindisi, ularning tashqi birlashmasi emas, balki bo'laqlarning ichki o'zaro ta'siri va bir-biriga o'tishini ifodalaydi.

Butun va bo'lak kategoriyalari hodisalarni, voqelikning murakkab darajalarini o'rganishda katta metodologik rol o'ynaydi.

Struktura va element, butun va bo'lak kategoriyalari turli sohalarda kengtarqalgan sistemali-strukturali tadqiqotlarda keng foydalaniladi.

3. Uchinchi turqumga voqelikdagi narsa va hodisalar o'rtasi-dagi sababiyat (determinizm)ni aks ettiruvchi kategoriyalar kiradi, ya'ni sabab va oqibat, zaruriyat va tasodif, imkoniyat va voqelik.

Yakkalik, xususiylik va umumiylik o'rtasidagi dialektik munosa-batlarni yanada chuqurroq bilish zarurligi ob'ektiv olamdagi sababiy bog'lanishlar tabiatini o'rganishni taqozo qiladi.

Sababiyat – ob'ektiv olamdagi hodisalar umumiy bog'lanishining alohida ko'rinishidir. Sababiyat hodisalar o'rtasidagi shunday ichki aloqadorlikki, unda har doim bir hodisa mavjud bo'lar ekan, uning ketidan muqarrar ravishda ikkinchisi ham keladi.

Sabab – bu o'ziga muvofiq keladigan biror natija keltirib chiqaruvchidir.

Oqibat – sabab amalining natijasi.

Sabab biror ta'sirning bog'lanishi bo'lib, u ma'lum bir natija, ya'ni oqibatni keltirib chiqaradi.

Sabab-oqibat bog'lanishlari quyidagi tomonlari bilan tavsiflanadi: 1) hodisalarning sabab-oqibat aloqadorligi umumiy xarakterga ega. Dunyoda hech qanday hodisa sababsiz yuz bermaydi; 2) sabab va oqibat kategoriyalari yakka, alohida hodisalarning yuz berishi ildizlarini ochib beradi. Sababiyat voqelikdagi hodisa jarayonlarining kelib chiqishini aniqlaydigan genetik bog'lanishdir; 3) sabab-oqibat bog'lanishlari ma'lum vaqt va sharoit mavjud bo'lgandagina boshqa hodisani keltirib chiqaradi; 4) sabab vaqt nuqtai nazaridan, oqibatdan oldin keladi va uni keltirib chiqaradi; 5) sabab-oqibat bog'lanishlari zaruriy ravishda aniq bir hodisa-oqibatni keltirib chiqaradi.

Sabab va oqibat bog'lanishlari turli shakllarda namoyon bo'ladi. Ularga bosh va ikkinchi darajali, ichki va tashqi, ob'ektiv va sub'ektiv va h.k. sabablar kiradi. Sabablarning mazkur shakllari haqida Ibn Sinoning «Tib qonunlari» asarida hamma'lumotlar berilgan.

Sabab va oqibat bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, har xil shakllarda namoyon bo'ladi: bitta sabab bir qancha oqibatni keltirib chiqara oladi; bitta oqibat bir kancha sabablar tufayli yuzaga kelishi mumkin; sabab va oqibat bir-biriga o'tib, o'rinlarini almashlab turishlari orqali ham ifodalanishi mumkin.

Narsa va hodisalarning sababiy munosabatlarini falsafiy tahlil qilish ularning mohiyatini yanada chuqurroq bilish va taraqqiyot qonunlarini o'rganish imkoniyatini beradi. Sababiyat har qanday qonunning ajralmas belgilaridan biridir.

Sabab va oqibat kategoriyalari fanni yangidan-yangi turqumdagi sababiy aloqalar va ular asosida amal qiladigan qonuniyatlarni bilishga undaydi. Ob'ektiv dunyo qonuniyatlarini bilish esa insonning ongli, amaliy va ilmiy-nazariy

faoliyatining asosiy maqsadidir.

Zaruriyat va tasodif kategoriyalari kishilarning olamdagi narsa va hodisalarga xos bo'lgan sabab-oqibat bog'lanishlari haqidagi tasavvurlari yanada chuqurlashishi natijasida shakllanadi.

Zaruriyat – narsa, hodisa, jarayonlarning taraqqiyoti bilan anikla-nadigan, ichki muhim bog'lanishlar orqali qonuniy kelib chiqadigan va shuning uchun yuz berishi muqarrar bo'lgan hodisadir.

Zaruriyatning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: 1) zaruriyatning sababi o'zida bo'lib, u mazkur hodisa yoki jarayonlarning ichki tabiatidan kelib chiqadi; 2) zaruriyat voqelikdagi narsa yoki hodisalarning chuqur, muhim, takrorlanib turadigan ichki bog'lanish-laridan kelib chiqadi; 3) zaruriyat oldingi taraqqiyot orqali qonuniy tayyorlanadi; 4) zaruriyat muqarrarlik xususiyatiga ega bo'lib, sodir bo'ladigan jarayonlarni ma'lum yo'nalishga soladi; 5) zaruriyat umumiy xarakterga ega.

Tasodif hodisalar o'rtasidagi tashqi bog'lanishlardan hosil bo'ladi va shuning uchun u noaniqlik majburiy emasligi bilan farqlanadi. Tasodif yuz berishi, yoki yuz bermasligi mumkin bo'lgan jarayonlarga xosdir.

Tasodif zaruriyatdan quyidagi tomonlari bilan farq qiladi: 1) tasodifning sababi o'zida emas, balki boshqa narsa yoki hodisalaridadir, u ichki emas, balki tashqi sabablardan kelib chiqadi; 2) u voqelikdagi muhim bo'lmagan ikkinchi darajali bog'lanishlardan kelib chiqadi; 3) tasodif hodisaning butun taraqqiyoti bo'lgan jarayonlarning ta'siri natijasida sodir bo'ladi; 4) tasodif narsalar rivojining yo'nalishini belgilab bermaydi va shuning uchun u muqarrar emas. Tasodif yuz berishi yoki yuz bermasligi ham mumkin; 5) tasodif tipik bo'lmagan, individual xarakterga ega.

Zaruriyat va tasodif bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'lib, biri-ikkinchisini taqazo etadi. Zaruriyatdan ajralgan tasodif bo'lmaga-nidek, tasodif bilan bog'liq bo'lmagan zaruriyat ham mavjud emas. SHuningdek, zaruriyat va tasodifning o'zaro bog'liqligi ularning ma'lum shart-sharoitlarda bir-biriga o'tishi orqali ifodalanadi.

Zaruriyat va tasodif kategoriyalarining metodologikahamiyati shundaki, ularning mohiyatini bilish olamdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi munosabatlarga ongli ravishda yondashish imkoniyatini beradi.

Imkoniyat hali amalga oshmagan lekin yuzaga chiqishi mumkin bo'lib voqelikka aylana oladigan hodisadir. Bundan ko'rinadiki, imkoniyatining voqelikka aylanishini rivojlanish jarayoni ifodalaydi.

Voqelik – bu mavjud dunyo, mavjud narsalardir. Voqelik har doim imkoniyatdan kelib chiqadi va o'z navbatida rivojlanish davomida voqelikka aylanib boradigan yangidan-yangi imkoniyatlarni tug'diradi, bu jarayon cheksizdir.

Har qanday voqelikning paydo bo'lishi va mavjudligi ma'lum qonuniyatlarning ta'siri bilan belgilanadi. Agar ana shu shart-sharoit buzilsa, u holda, voqelik o'zining zaruriyatlik xususiyatidan mahrum bo'ladi. Imkoniyatning teskarisi – imkoniyatsizlikdir. **Imkoniyatsizlik** ob'ektiv olam qonunlariga zid bo'lib, unga mos kelmaslikdir. Imkoniyat imkoniyatsizlikdan farq qilib, u ma'lum darajadagi ehtimollikka ega. **Ehtimollik** – imkoniyat rivojlanishining ob'ektiv darajasi, uning

o'lcho-vidir. Imkoniyat paydo bo'lishi uchun minimal, kamolotga etishi uchun konkret va voqelikka aylanishi uchun mukammal darajadagi ehtimolikka ega bo'lishi shart.

Imkoniyatlar ichki, tashqi, formal, abstrakt va real shakllarda namoyon bo'ladi. Formal imkoniyat deganda ob'ektiv qonunlarga zid bo'lmasada, voqelikka aylanishi uchun hech qanday shart-sharoitga ega bo'lmagan imkoniyatlar tushuniladi.

Amalga oshishi uchun hali shart-sharoitlar to'la bo'lmagan imkoniyat, abstrakt imkoniyat deyiladi. Abstrakt imkoniyat formal imkoniyatdan to'la bo'lmagan ba'zi bir shart-sharoit mavjudligi bilan-gina farq kidadi.

Real imkoniyat – barcha zarur shart-sharoit mavjud bo'lgan imkoniyatdir.

Formal va abstrakt imkoniyatlar imkoniyatsizlik bilan bir xil emas, chunki ular ham ob'ektiv borliqda o'zining asosi va zaminiga ega. Abstrakt imkoniyat taraqqiyot davomida real imkoniyatga aylanib qolishi mumkin.

Imkoniyat bilan voqelik o'rtasida dialektik bog'lanish bor. Bu bog'lanish, avvalo, imkoniyat va voqelikning bir-biriga o'tib turishi, imkoniyatlarning ma'lum shart-sharoitlarda voqelikka aylanishi, voqelik-ning esa yangidan-yangi imkoniyatlar yaratishda ifodalanadi.

Imkoniyatning voqelikka aylanishi va voqelikning yangidan-yangi real imkoniyatlar yaratishi ziddiyatli jarayon bo'lib, ma'lum vaqt va shart-sharoitlarni talab etadi. Imkoniyat va voqelik kategoriyalari fan va amaliyot uchun katta metodologik ahamiyatga ega.

3. Harakatchan, ixcham tushunchalar yordamida olamni anglash – falsafiy tafakkurning muhim xususiyati

Falsafiy tafakkurlash xususiyatlaridan biri shundan iboratki u ixcham, harakatchan, o'zgaruvchan tushunchalardan foydalanish orqali ob'ektiv borliq narsa va hodisalar taraqqiyotining qonuniyatlarini inson ongida aks ettiradi.

Ma'lumki, mantiqiy kategoriyalar tabiati haqida gap ketganda, o'zaro zid metafizik va dialektik qarashlar mavjudligi ta'kidlanadi. Metafiziklar kategoriyalarni o'zgarmaydigan, qotib qolgan tushuncha sifatida talqin qiladilar. Ular kategoriyalarning o'zaro biri ikkinchisiga o'tishi, o'zining ziddiga aylanishi mumkinligini tan olmaydilar.

Kategoriyalarni metafizik tarzda talqin etuvchilardan biri Prudon edi. Iqtisodiy kategoriyalarni ijtimoiy munosabatlarga nisbatan birlamchi deb xato talqin qilgan Prudon, ularga abadiy va harakatsiz (o'zgarmas) tushunchalar, deb qarar edi. Haqiqatda esa, iqtisodiy kategoriyalar ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlari-ning faqat nazariy ifodasidir, abstraktsiyasidir. Ishlab chiqarish taraqqiyotiga mos ravishda ijtimoiy munosabatlar hosil qiladigan kishilarning o'zlari, o'z ishlab chiqarish munosabatlariga muvofiq ravishda tamoyillar, g'oyalar, kategoriyalarni ham yaratadilar. Lekin bu munosabatlar o'zgarar, boshqalariga aylanar ekan, kategoriyalar ham xuddi ular tomonidan ifodalangan munosabatlar kabi abadiy emasdir. Ular o'z mohiyatiga ko'ra o'tkinchi va tarixiy mahsulotdir. Metafizikaga qarama-qarshi o'laroq dialektikada mantiqiy kategoriyalar harakatchan, egiluvchan,

o'zgaruvchan deb talqin qilinadi. Real borliq narsa va hodisalarning abadiy o'zgarish va rivojlanishini ifodalovchi tushunchalarning har tomonlama, universal ixchamligi dialektikada o'z ifodasini topadi.

Kategoriylarning ixchamligi nimada ko'rinadi? Bizning fikrimiz-cha, kategoriylarning ixchamligi, avvalo, shunda namoyon bo'ladiki, ular o'z mazmuniga ko'ra taraqqiyotda va bir butunlikda bo'lgan narsa va hodisalar orasidagi umumiy bog'lanish va o'zaro aloqadorlikni kayd qiladi va aks ettiradi. Inson tafakkuri mantiqiy narsalar, mantiqning in'ikosi sifatida narsa va hodisalarni jonli va ko'p qirrali tomonlari bilan aks ettirmog'i lozim. Bu haqiqatni bilishning yagona yo'lidir.

Har bir kategoriya narsa va hodisalarning alohida tomonini, ular orasidagi ayrim aloqalarni aks ettiradi. Bunda qanday qilib narsalarning alohida tomonlari va aloqalarini eks ettiradigan ayrim kategoriylar yordamida narsalar va ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik haqida yaxlit tasavvur hosil qilinadi? Ma'lumki, umumiy faqat alohida, alohida orqali yashaydi, har qanday alohida (u yoki bu tarzda) umumiydir. Har bir kategoriyada butunning alohida tomonlari aks etadi. SHuning uchun ham biz ayrim, alohida kategoriylar yordamida u yoki bu tarzda narsalarning bir butunligini, ularning umumiy aloqalarini anglaymiz. Ikkinchi tomondan, har qanday alohida minglab vositalar orqali boshqa jinsdagi alohida narsalar, hodisalar, jarayonlar bilan bog'langan va hokazo. SHuning uchun ham har bir kategoriya, har bir tushuncha qolgan barcha tushunchalar bilan ma'lum bog'liqlikda bo'ladi.

Kategoriylarning ana shu o'zaro aloqadorligi tufayli narsaning barcha aloqa va vositalarini to'laligicha bilish imkoniyati yaratiladi.

Kategoriylar orasidagi aloqadorlik ularning biri ikkinchisiga o'tishini inkor etmaydi. Taraqqiyot dialektikasi shundayki, kategoriylar ma'lum munosabatlarda bir-birlariga o'tadilar, o'zgarishga uchraydilar. Zaruriyat tasodifga, tasodif zaruriyatga, imkoniyat voqelikka aylanadi, voqelik esa o'z navbatida yangi imkoniyatlarni vujudga keltiradi va hokazo. Dialektik kategoriylarning o'zgaruvchanligi, ixchamligi mana shunda ham namoyon bo'ladi.

Kategoriylarning biridan ikkinchisiga o'tishi real borliqda asoslanadi. Xuddi narsa va hodisalar o'z taraqqiyotlarida bir sifat holatidan ikkinchi sifat holatiga o'tganlari singari mantiqiy kategoriylar ham o'zaro bir-birlariga aylanish xususiyatiga egadirlar. SHuning uchun ham ilmiy tahlil narsalar orasidagi o'zaro aloqadorlik va bog'liqlikni aniqlash va qayd etishnigina emas, balki ularning o'zaro biri ikkinchisiga aylanishini ham aniqlashni talab etadi.

Kategoriylarning biri ikkinchiga o'tishi dialektikaning asosiy elementlaridan biri hisoblanadi.

Ilmiy tafakkur hamda amaliy faoliyat jarayonida kategoriya-larning o'zaro biri ikkinchisiga o'tishi dialektikasini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Busiz ob'ektiv dunyodagi narsa va hodisalarning doimo o'zgarib turuvchi o'zaro aloqalarini to'g'ri aks ettirish mumkin emas.

Kategoriylar turlicha aloqa, munosabatlar tufayli o'zgarishga uchrar ekan, ular relyativ, nisbiy xarakterga ega bo'ladi. Lekin kategoriylar relyativligini mutlaqlashtirmaslik lozim. Ob'ektiv dialektika relyativlikda mutlaqiylik bor deydi. Sub'ektivizm va sofistika relyativlik faqat nisbiydir, deydi va mutlaqlikni istisno

qiladi.

Kategoriyalar doimo taraqqiy etib, boyib boradi, ularning o'zgaruvchanligi shunda ham namoyon bo'ladi. Moddiy dunyodagi narsa va hodisalar o'zaro aloqadorlik va bog'liqlikdagina bo'lib qolmay, ular doimo uzluksiz o'zgarish va taraqqiyotda hamdir. SHuning uchun ham real narsalarning real harakatlarini ifodalovchi tushunchalar ilmiy tafakkur va ijtimoiy amaliyot yutuqlari asosida muayyan o'zgarishga uchraydilar, uzluksiz taraqqiy etib mazmunan boyib boradilar.

Metafizik fikr yurituvchi kishilar tushunchalar dialektikasi, ularning o'zgarishi va taraqqiyotini tushunishdan o'zgarib boradi. Ularning fikricha, kategoriyalar narsalar harakatini, ularning harakatchanligini, o'zgaruvchanligini ifodalashi mumkin emas. Tushunchalar orqali fikr yuritish go'yoki qotib qolgan, o'lik, obrazlar vositasida fikrlash demak. Vaholanki, tushunchalar qotib qolgan, o'zgarib boradi, jonsiz bo'lganlarida edi, ular fan va amaliyot uchun biron-bir tarzda ahamiyatga ega bo'lmagan bo'lar edi. Kategoriyalarning ilmiy bilish va ijtimoiy amaliyot uchun ahamiyati shundan iboratki, ular narsalarning «jonli» dialektikasini, ularning uzluksiz o'zgarishi va rivojlanishini to'g'ri aks ettira oladilar. Buni atoqli nemis faylasufi Hegel atroflicha asoslab bergan edi.

Hodisalar va ularning mavjudlik shart-sharoitining rivojlanishi, o'zgarishi asosida kategoriyalar ham taraqqiy etadi va o'zgarib boradi. Kategoriyalarning o'zgaruvchanligi ob'ektiv dunyo harakatidan, o'zgaruvchanligidan kelib chiqadi. Ilmiy bilimlarning miqyosi kengayib borishi hamdialektika kategoriyalari taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi. Ilmiy bilimlarning o'sib borishi insonga tabiat va jamiyat qonuniyatlarini chuqurroq bilishga, bizni o'rab turgan real voqelikdagi turli hodisalar o'rtasidagi aloqa va bog'lanishlar xarakteri to'g'risidagi ilgarigi tasavvurlarni aniqlashga yordam beradi. Fan yutuqlari, bir tomondan, eski tushuncha, kategoriyalarga aniqlik kiritsa, ikkinchi tomondan, yangi tushuncha, kategoriyalarning paydo bo'lishiga olib keladi. SHu tariqa fan taraqqiyotidagi yutuqlar asosida ilgari noma'lum bo'lgan yangi kategoriyalar shakllanadi. Misol tariqasida hozirgi ilmiy-texnika inqilobining yutuqlari bilan bog'liq bo'lgan bir qator kategoriyalarni ko'rsatish mumkin.

SHu narsa shubhasizki, fanlar taraqqiyoti jarayonida kelgusida materiya taraqqiyotining biz uchun noma'lum hisoblangan sharoitlar qonuniyatini aks ettiruvchi kategoriyalar paydo bo'laveradi, natijada biz kategoriyalarning ixchamligi, o'zgaruvchanligi to'g'risida qo'shimcha materialga ega bo'laveramiz. Yangi kategoriyalarning paydo bo'lishi bilish jarayonining borishi bilan belgilanadi. Bilish jarayonida inson narsalar mohiyatiga qanchalik chuqurroq kirib borgan sari, ularga xos yangi tomonlar va aloqalarni aniqlay boradiki, bularning hammasi mavjud kategoriyalar bilan sig'ishmaydigan yangi kategoriyalar ishlab chiqilishini talab qiladi.

SHunday qilib, narsalarning o'z taraqqiyotida mantiqqa mos ravishda kategoriyalar ham rivojlanib, boyib boradi. SHu munosabat bilan savol tug'iladi: tushunchalar harakatining ichki manbai, omili nimadan iborat? Kategoriyalar ob'ektiv borliq ziddiyatlarini o'zida aks ettiradi. SHuning uchun ham ular ziddiyatli xususiyatga ega. Ana shu ziddiyatlarning rivojlanishi kategoriyalar dialektik harakatining manbai hisoblanadi. Kategoriyalar eng umumiy tushunchalar sifatida inson fikrining shakllaridir. Ana shu ma'noda ular sub'ektivdir. Lekin ularda

dunyodagi narsa va hodisalarning o'zaro real mavjud aloqa va munosa-batlari aks etadi, shunga ko'ra ular ob'ektiv mazmunga ega. Mavjud hol ob'ektivlik va sub'ektivlikning dialektik birligidan iborat bo'lgan mantiqiy kategoriyalarning ziddiyatli tabiatidan dalolat beradi. Inson tushunchalari mavhum holda, ajratib olingan holda sub'ektivdir, ammo umuman olganda, jarayonda, pirovardida, maylida, manbaida ob'ektivdir.

Lekin gap bundagina emas. Inson tafakkurining sub'ektiv mantiqi moddiy, ob'ektiv dunyo taraqqiyoti qonunlarini aks ettirishdan iborat. Kategoriyalar mazkur aks ettirishning shakllaridir. Moddiy dunyodagi narsa va hodisalar singari mantiq kategoriyalari ham bir kategoriyadan boshqa bir kategoriyaning elementlarini aniqlash orqali harakatlanadi, ular qarama-qarshi tomonlarga bo'linadi. Kategoriyalardagi bunday tartibdagi qarama-qarshi tomonlarga bo'linishni, ziddiyatlilik tomonlari ayniqsa, yaqqol ifodalangan juft kategoriyalar misolidagina emas, har bir alohida olingan kategoriya misolida ham ko'rish mumkin. Masalan, harakat o'zida uzluksizlik, uzluqlilik, makon esa mutlaqlilik, nisbiylik va shu kabi qarama-qarshi jihatlar birligini qamrab oladi.

Har bir narsa, hodisa qarama-qarshiliklar birligi, yig'indi-sidan iborat. SHuning uchun ham dialektika kategoriyalarida ob'ektiv borliq-dagi narsa va hodisalarning ziddiyatli tomonlari, ularning birligi aks etadi.

Kategoriyalarning ziddiyatliliigi ularning qutbligida, ichki qarama-qarshi tomonni ifodalaganligida, ayniqsa, aniq ko'rinadi. Mohiyat va hodisa, mazmun va shakl, imkoniyat va voqelik hamda boshqalar ob'ektiv borliq, narsa va hodisalardagi tub qarama-qarshi tomonlar munosabat-larini o'zida aks ettiradi. Barcha mantiqiy kategoriyalar qutbiy qarama-qarshiliklarda harakatlanadi. Qutbiylik barcha kategoriyalarga xos umumiy xarakterli tomondur. Tabiat ham konkret ham abstraktdir, ham hodisa, ham mohiyatdir, ham lahza, ham munosabatdir. Demak, tabiat va uning taraqqiyoti qonunlarini ifodalovchi mantiqiy kategoriyalar bir vaqtning o'zida ham konkret, ham abstrakt bo'ladi, dialektik kategoriya-larning ixchamligi ana shunda namoyon bo'ladi.

Konkretlik xilma-xil sifat va xususiyatlarga ega bo'lgan narsa va hodisalarning bir butunligida, undagi hamma qismlar va tomonlarning o'zaro munosabatlaridadir. Har bir narsa ko'pdan-ko'p tomon va xususi-yatlarga ega bo'lib, xilma-xil ko'rinishda bir butunlik sifatida, namoyon bo'ladi, undagi hamma tomonlar o'zaro bir-biri bilan chambarchas aloqada bo'lib, biri ikkinchisini taqozo etadi.

Abstraktlik uning boshqa tomonlari va munosabatlaridan ajratib olingan butunning bo'lagidir. Abstraktsiya shunday vositaki, uning yordamida narsa va hodisalarni konkretlikda, boshqa narsa va hodisalar bilan aloqa va munosabatda aks ettirish asosiy maqsad qilib qo'yilgan, bilish jarayonida turli-tuman konkretlikning qandaydir alohida, eng muhim tomonlari ajratib olinadi. Konkretlikdan abstraktlikka o'tishdan maqsad konkretlikni yaxshiroq, chuqurroq, voqelikka mos keladigan «voqelik bilan aynan bir» tarzda ifodalashdan iborat.

Konkretlik va abstraktlikning birligiga yaqqol misol tafakkur, abstraktsiyaning mahsuli. Biz turli narsalarni materiya tushunchasi bilan qamrab olar ekanmiz, narsalar orasidagi sifat farqlarini hisobga olmay-miz. Materiya shu (biz

aytgan) holicha, muayyan mavjud materiyalardan farqli o'laroq, qandaydir hissiy mavjud emas. Mazkur ma'noda materiya mavhum tushuncha sifatida ifodalanadi. Lekin materiyaning falsafiy tushunchasida borliqdagi narsa va hodisalarning real xususiyatlari, ya'ni ularning muayyan sifat ko'rinishidagi ob'ektiv mavjudligi aks etadi, ana shunday mazkur tushuncha bir vaqtning o'zida konkretlik sifatida namoyon bo'ladi.

SHunga o'xshash falsafaning har bir kategoriyasi ham konkret, ham mavhumdir. Harakat umuman, sababiyat umuman, mohiyat umuman abstraktsiya demak. Lekin ular harakatning konkret shakllaridan, sababiyatning konkret turlaridan, konkret mohiyatidan abstraktlash-tirilgan holda olingani uchun ham bu kategoriyalar to'laligicha konkretidir.

Kategoriyalarni tahlil qilishda ularning ziddiyatliligini ifodalash bilangina chegaralanish mumkin emas, balki ikki qarama-qarshi tomon kurashi natijasida ularning yangi kategoriya hosil qilishini aniqlash zarur, chunki bu narsa mantiqiy tushunchalar dialektik harakatining mohiyatini tashkil etadi.

Tushunchalardan foydalanish san'ati kategoriyalarning ziddiyat-li tabiatida narsalarning o'zida mavjud real ziddiyatlarni ko'ra bilishni talab etadi. Agar tushuncha va kategoriyalar narsalarning ideal tarzdagi antinomialari bo'lmasa, haqiqatni ifodalay olmaydi, o'z-o'zidan ma'lumki, nazariya sohasida hayotda har qadamda uchrab turadigan ziddiyatlardan xoli bo'lish mumkin emas. U holda bunday nazariya ideallashtirilgan borliq bo'lur edi. Haqiqiy fanning vazifasi hayotiy ziddiyatlarni sezmaslik emas, balki tushuncha va kategoriyalar harakati orqali voqelik ziddiyatdani taraqqiyotini hamda ularni bartaraf etish choralarini aniqlashdan iborat.

SHunday qilib, kategoriyalarning ixchamligi (o'zgaruvchanligi) quyidagi qoidada namoyon bo'ladi. **Birinchidan**, kategoriyalar o'zining majmui bilan moddiy dunyodagi narsa va hodisalar aloqalarining eng umumiy shakllarini o'zida aks etgiradi. **Ikkinchidan**, kategoriyalar o'zaro biri ikkinchisiga o'tadi, yoki biri ikkinchisidan hosilbo'ladi. **Uchinchidan**, dialektika kategoriyalari narsa va hodisalar hamda bilish darajasining rivojlanishi mantiqiga bog'liq holda ham miqdor, ham sifat jihatdan boyiydi, taraqqiy etadi. **To'rtinchidan**, kategoriyalar narsa va hodisalarning ziddiyatli tomonlari ularning dialektik birligida aks etadi.

Falsafiy adabiyotlarda, ko'pincha kategoriyalar ixchamligi masa-lasiga ularning o'zgarishi va taraqqiyoti sifatida yondashiladi. Kategoriyalarning o'zgarishi va taraqqiyoti, shubhasiz, ular ixchamligining yorqin ko'rinishlaridan biridir. Lekin bu bilangina chegaralanish mumkin emas, balki kategoriyalar ixchamligini ochib beradigan hamma tomonlarni hisobga olish zarur.

Kategoriyalarning ixchamligi ilmiy bilishda katta ahamiyatga ega. Narsa va hodisalar ichki ziddiyatli bo'lib, doimo harakatda, o'zgarishda, taraqqiyotda ekan, ana shuning natijasida ular o'zlarining qarama-qarshi tomonlariga o'tganlari uchun ham fan kategoriyalarida narsalarning shu ob'ektiv tomonlarini to'g'ri qayd eta bilish va aks ettira olish juda zarur.

Kategoriyalarning ixchamligini hisobga olish ilmiy tafakkur (bilish) dagi bir yoqlamalikka, uzoqni ko'ra bilmaslikka qarshi kurashish imkonini beradi, olimlarni narsalar mantiqiga mos keladigan qilib fikrlashga o'rgatadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Falsafiy kategoriyalarning xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Kategoriyalarning tizimi (sistemi) va ularning turqumiga kiradigan tushunchalar haqida so'zlab bering.
3. Kategoriyalarning ixchamligi, egiluvchanligi, harakatchanligi nimalarda namoyon bo'ladi?
4. Qonun va kategoriyalarning umumiyliigi va ular o'rtasidagi farq haqida nimalar deya olasiz?

Adabiyotlar:

1. Tulenov J. Falsafiy madaniyat va ma'naviy kamolot. – T.: «Mehnat», 2000, 25–57-betlar.
2. Rustamova M. YOshlarda yangicha tafakkur madaniyatini shakllantirishning falsafiy jihatlari. – T.:«Mehnat», 2000, 3–17-betlar.